

UDK: 820.894.375:004(045)

Nargiza URALOVA

Mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi, O'zbekiston
E-mail: nargizauralova393@gmail.com

QarshiDU dotsenti, PhD N. Suyarova taqrizi asosida

O'ZBEK XALQ ERTAKLARIDA METAFORALARNING LINGVOMADANIY VA KOGNITIV XUSUSIYATLARI.

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek xalq ertaklarida eng ko'p uchraydigan metaforik birliklarning lingvomadaniy, semantik, badiiy va kognitiv xususiyatlari o'rganildi. Xalq ertaklari shu xalqqa xos bo'lgan madaniyat, dunyoviy qarashlar, milliy tafakkur va axloqiy qadriyatlarni o'zida aks ettirgan folklor janr hisoblanadi. Ertaklarda metafora qahramonni tasvirlash, yaxshilik va yomonlikni qiyoslash, go'zallik, jasorat, baxt, va hayotiy sinovlarni o'quvchiga tasvirlab berishda qo'llanadigan eng muhim tilshunoslik birligidir.

Kalit so'zlar: Metafora, tafakkur, folklor, qadriyat, lingvomadaniy, semantik, kognitiv, tilshunoslik, tasvirlash, qahramon, madaniyat, axloqiy, o'xshatish

LINGUOCULTURAL AND COGNITIVE CHARACTERISTICS OF METAPHORS IN UZBEK FOLK TALES

Annotation

This article examines the linguocultural, semantic, artistic, and cognitive characteristics of the most frequently occurring metaphorical units in Uzbek folk tales. Folk tales are a genre of folklore that reflects the culture, worldview, national mindset, and moral values specific to a people. In these tales, metaphor serves as a crucial linguistic tool for depicting characters, contrasting good and evil, and conveying concepts such as beauty, courage, happiness, and life's trials to the reader.

Key words: Metaphor, mindset, folklore, value, linguocultural, semantic, cognitive, linguistics, depiction, character, culture, moral, simile.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ И КОГНИТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕТАФОР В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются лингвокультурологические, семантические, художественные и когнитивные характеристики наиболее часто встречающихся метафорических единиц в узбекских народных сказках. Народные сказки – это жанр фольклора, отражающий культуру, мировоззрение, национальный менталитет и нравственные ценности, свойственные народу. В этих сказках метафора служит важным языковым средством для изображения персонажей, противопоставления добра и зла, а также для передачи читателю таких понятий, как красота, мужество, счастье и жизненные испытания.

Ключевые слова: Метафора, менталитет, фольклор, ценность, лингвокультурологический, семантический, когнитивный, лингвистика, изображение, персонаж, культура, нравственность, сравнение.

Kirish. Har bir millatning tarixiy xotirasi, madaniy va axloqiy qarashlari, estetik didi va hayotiy tajribasini yaqqol ifodalaydigan yagona janr bu xalq og'zaki ijodi namunalidir, ayniqsa, ertaklar. Og'izdan-og'izga sayqallanib o'tib keluvchi xalq ertaklari qadimdan insonlarning yaxshilik va yomonlik, go'zallik va xunuklik, rahm-shavqat va yovuzlik, donolik va nodonlik kabi xususiyatlarini obrazli tarzda ifodalab keladi. Ertaklarda voqealar oddiy tasvir orqali emas, asosan, ramzlar, metaforik birliklar orqali badiiy estetik tarzda ifodlanadi. O'zbek xalq ertaklari, shu boisdan, xalqning umum tafakkurining obrazli ko'rinishi sifatida muhim ahamiyatga ega.

Metafora tushunchasi qadimgi ritorika davridan hozirgacha bir necha bosqichlarda rivojlanib keldi. Bu tushuncha dastlab nutq bezagi, keyin o'rta asrlarda bir predmetni boshqasiga o'xshatish orqali asosan diniy qarashlarni tasvirlashda ishlatilgan. Zamonaviy tilshunoslikda esa, metafora faqatgina nutq bezagi emas, balki u inson tafakkuri, idroki va madaniy tajribasini aks ettiruvchi konseptual hodisa sifatida qaraladi.

O'zbek xalq ertaklari metaforalardan keng foydalanadigan janr bo'lib, asosan boy va kambag'al, sehr-jodu, yaxshilik va yomonlik, ezgulik va yovuzlik asosiy muhokama va xulosa markazlaridir. Masalan: "quyoshdek porlagan malika"- quyosh yorug'lik, hayotbaxshlik va ulug'lik ramzi bo'lib, malika husni va maqomini kuchaytiradi. "Qora niyatli dev"- qora rang salbiylik, zulmat va yomonlik ma'nosini beradi. Bu yerda yovuzlik – qora rang modeli ko'rinadi.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, o'zbek xalq ertaklaridagi metaforalarni faqat badiiy tasvir vositasi sifatida emas, balki xalqning konseptual dunyoqarashi va madaniy xotirasini ifodalovchi birlik sifatida o'rganish bugungi kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik uchun muhimdir. Bunday yondashuv ertak tilidagi metaforik birliklarning chuqur semantik qatlamlarini ochish, ularning milliy-madaniy asoslarini aniqlash va o'zbek xalqining obrazli tafakkur tizimini yoritish imkonini beradi.

Shu bois, o'zbek xalq ertaklarida metaforik birliklarni lingvokognitiv va lingvomadaniy jihatdan tadqiq etish nafaqat folklor matnlarining badiiy xususiyatlarini, balki xalqning dunyoni idrok etish usuli, qadriyatlar tizimi va madaniy tafakkurini ham chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ma'lumki, ertaklar yosh avlodga tarbiyaviy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularni yaxshilikka yetaklaydi, axloqiy qoidalarni singdiradi, to'g'ri va noto'g'ri farqlashni o'rgatadi. Shu o'rinda ertaklar haqida V.G.Gusev tomonidan bildirilgan fikrlarni eslatish muhim. Uning fikricha, "Jamiyatda, umuman inson tabiatidagi illatlar real hayotda aksini topmagach, fantastik tarzda ertaklarda o'z yechimiga ega bo'ladi". O'zbek tilshunosligida Sh.R. Raxmatullayev, M. Jo'raev, A. Madvaliyev, N. Yo'ldoshev singari olimlar tomonidan badiiy tilning poetik imkoniyatlari, stilistik vositalarning xalq og'zaki ijodidagi roli keng o'rganilgan. Ayniqsa, o'zbek xalq ertaklarida ishlatiladigan qiyoslovlar va metaforalarning obrazlilikdagi roli,

ularning milliylik va didaktik maqsadga xizmat qilishi ta'kidlangan.

O'zbek xalq ertaklarining lingvomadaniy xususiyatlari H. Bozorov tomonidan maxsus tadqiq qilingan bo'lib, unda ertak tili lingvomadaniy birliklar asosida tahlil etilgan [Bozorov, 2023].

B. Sarimsoqov kabi olimlarning tadqiqotlarida ertaklarning janriy tabiati, syujet qurilishi, obrazlar tizimi va poetik xususiyatlari yoritilgan. G'. Jalolovning O'zbek xalq ertaklari poetikasi asari ertaklarning badiiy-poetik xususiyatlarini o'rganishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. M. Afzalovning O'zbek xalq ertaklari haqida asari esa ertak janri, uning shakllanishi va xalq og'zaki ijodidagi o'rni yoritishda muhimdir.

Tadqiqot muhokamasi. Tadqiqot davomida o'zbek xalq ertaklarida qo'llangan metaforik birliklar chuqur tahlil qilinib ularning o'ziga xos, semantik, madaniy hamda kognitiv uslublari, ma'nolari tahlil qilindi. Tadqiqot natijasiga ko'ra ertaklardagi metaforalar badiiy bezak vositasi bo'libgina qolmay, xalqning dunyoni idrok etish usuli, madaniy qadriyatlarini, estetik qarashlari va axloqiy mezonlarini ifodalaydi. Tahlil davomida aniqlanishicha, o'zbek xalq ertaklarida metaforalar asosan bir nechta semantik guruh atrofida jamlanadi. Bular go'zallik, jasorat, yovuzlik, donolik, baxt va hayotiy sinovlarni ifodalovchi metaforalardir. Har bir guruh xalqning muayyan tushunchani qanday obraz orqali anglashini ko'rsatadi. Masalan, go'zallik ko'pincha oy, gul, quyosh, yulduz kabi tabiat obrazlari orqali ifodalanadi. O'zbek xalq ertaklarida go'zallik ko'pincha oy va kun obrazlari orqali ifodalanadi. Masalan, "Malikai Husnobod" ertagida qahramon qizning husni "oy desa og'zi bor, kun desa ko'zi bor" tarzida tasvirlanadi. Bu birlikda oy va kun oddiy osmon jismlari sifatida emas, balki go'zallik, yorqinlik va joziba belgisi sifatida qo'llangan. Demak, mazkur metaforik tasvirda inson go'zalligi tabiatdagi yorug' va mukammal obrazlar orqali konseptualashtiriladi. Bu holat o'zbek xalq estetik tafakkurida go'zallik – oy/kun konseptual modelining faol ekanini ko'rsatadi.

O'zbek xalq ertaklarida yovuzlik va salbiy niyat ko'pincha qora rang orqali konseptualashtiriladi. Masalan, "Sherzod va Gulshod" ertagida "Toj-u taxtga ega bo'lgan Nodirbekning ko'ngliga qora niyat tushibdi" jumlasini uchraydi. Bu misolda "qora niyat" birikmasi metaforik birlik sifatida yovuz maqsad, xiyonat va axloqiy salbiylilikni ifodalaydi. Rang bildiruvchi "qora" leksemasi bevosita rang ma'nosida emas, balki insonning ichki ruhiy holati va axloqiy pozitsiyasini baholovchi semantik birlik sifatida ishlatilgan. Shu jihatdan mazkur metafora xalq tafakkurida yomonlikning qorong'ilik va qora rang bilan bog'liq holda anglanishini ko'rsatadi.

O'zbek xalq ertaklarida jasorat va qahramonlik ko'pincha kuchli hayvonlar obrazlari orqali ifodalanadi. Masalan, "Ajdar qush" ertagida qahramon "yo'lbars bilakli, arslon yurakli polvon yigit" tarzida tasvirlanadi. Bu metaforik birlikda yo'lbars va arslon obrazlari qahramonning jismoniy quvvati, mardligi va qo'rqmasligini ifodalashga xizmat qiladi. "Bilak" kuchning, "yurak" esa jasoratning markazi sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan mazkur birlikda jasorat – arslon/yo'lbars konseptual modeli namoyon bo'ladi.

Yana bir misol "Uch og'ayni botirlar" ertagida uchraydigan baxt qushi metaforasi baxt inson hayotiga keladigan, qo'nadigan yoki qo'lga kiritiladigan hodisa sifatida tasavvur qilinadi.

"Sen to'ng'ich akamning baxt qushi", – deb...

"Sen o'rtancha akamning baxt qushisan..."

"Mening baxt qushim sensan..."

"Baxt" mavhum tushuncha bo'lib, uni bevosita ko'rish yoki ushlash mumkin emas. Ertakda esa baxt qush obrazi orqali jonlantiriladi. Qush xalq tasavvurida erkinlik, kelish, qo'nish, nasiba va omad belgisi sifatida namoyon bo'ladi.

"Shundan so'ng oq ko'ngil Zumrad bilan ota ikkisi tinchgina yashab, murod-maqsadlariga yetibdilar." Bu parcha "Zumrad va Qimmat" xalq ertagidan olingan bo'lib, oq ko'ngil metaforasi bilan Zumradning yaxshiligi, sof niyati va mehribonligi rang obrazi orqali ifodalangan. "Oq" rang oddiy rang ma'nosida emas, balki poklik, samimiylilik, yaxshilik, halollik va beg'uborlik ma'nolarida qo'llangan. "Ko'ngil" esa insonning ichki dunyosi, niyati va ruhiy-axloqiy holatini bildiradi

"Bo'g'irsoq" qo'shig'i

Men bo'g'irsoq, bo'g'irsoq, supradagi un-urvoq.

Sidirishib oldilar, qaymoqqa xo'p qordilar.

Pishdim pechda, tovada, sovitdilar havoda.

Qochib ketdim bobomdan, qochib ketdim buvimdan.

Eshit, quyon, bo'ldi bas, sendan qochish hech gapmas.

Bu "Bo'g'irsoq" nomli o'zbek xalq ertagidan olingan parcha. Bu qo'shiqni bo'g'irsoq quyonni uchratganda kuylaydi. Bu qo'shiqda aynan metaforik birlik yo'q lekin, butun bir qo'shiqni bo'g'irsoq aytishi bu metafora, ya'ni jonlantirish. Insonga xos bo'lgan gapirish, qo'shiq aytish kabi xususiyatlar bir ovqat vositasi bo'g'irsoq tomonidan aytilgani jonsiz narsaning jonlanishi yuzaga kelmoqda. Shu jihatdan Bo'g'irsoq obrazi ertak matnida oddiy ovqat nomidan chiqib, mustaqil harakat qiluvchi, o'zini himoya qiluvchi va o'ziga ortiqcha ishonuvchi qahramon darajasiga ko'tariladi.

Yana bir misol "Oltin tarvuz" ertagida metaforik obraz sifatida "oltin tarvuz" birikmasini ko'rsatish mumkin. Ertakda kambag'al dehqon yarador laylakka yordam beradi, laylak esa keyinchalik unga urug' tashlab ketadi. Urug'dan chiqqan tarvuz dehqon uchun boylik va baraka manbaiga aylanadi. Bu holatda "oltin tarvuz" oddiy meva nomi emas, balki yaxshilik, rizq, mukofot va halol mehnat natijasida kelgan baxt ramzi sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan mazkur metaforik birlikda ezgulikning mukofoti oltin / baraka konseptual modeli namoyon bo'ladi.

Xulosa. O'zbek xalq ertaklaridagi metaforik birliklar xalqning milliy-madaniy xotirasi, estetik didi, axloqiy mezonlari va konseptual tafakkurini yoritishda muhim manba hisoblanadi. Ular orqali xalq go'zallikni nur va tabiat bilan, jasoratni kuchli hayvonlar va mustahkam obyektlar bilan, ezgulikni oq rang bilan, yovuzlikni qora rang bilan, baxtni qush va oltin obrazlari bilan anglaydi. Shu sababli o'zbek xalq ertaklaridagi metaforalarni lingvokognitiv va lingvomadaniy nuqtayi nazardan o'rganish folklor matnlarining ichki semantik qatlamlarini ochish, xalq tafakkurining obrazli tizimini aniqlash va milliy madaniyatning til orqali ifodalanishini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Sharipova Sitora. "Ingliz, rus va o'zbek tillaridagi ertaklarda qiyoslash va metafora (lingvistik va uslubiy yondashuv)" *Международный научный журнал № 32 (100), часть 1 «Новости образования: исследование в XXI веке» Апрель, 2025.*
2. Sarimsoqov B. O'zbek folklorining janrlar sostavi // O'zbek folklori ocherklari. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1988. – B. 63–84.
3. "Farhod va Shirin" // O'zbek xalq ertaklari. Ziyous.uz elektron kutubxonasi. 14-sahifa.
4. "Sherzod va Gulshod" // Ziyous.uz elektron kutubxonasi, O'zbek xalq og'zaki ijodi: O'zbek xalq ertaklari.
5. "Ajdar qush" // O'zbek xalq ertaklari. Ziyous.uz elektron kutubxonasi
6. O'zbek xalq ertaklari. Uch og'ayni botirlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – B. 160–161.
7. "Zumrad va Qimmat" // O'zbek xalq ertaklari.
8. "Bo'g'irsoq" // Xalq og'zaki ijodi. Tafakkur.net
9. "Oltin tarvuz" // O'zbek xalq ertaklari. Ziyous.uz elektron kutubxonasi.
10. Suyarova Nargiza Yuldosheva. Lingvometaforik terminlarning lisoniy tabiati. Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy Universiteti ilmiy jurnali". 2026,10-son. 336-338.b
11. Suyarova Nargiza Yuldosheva. Ingliz va o'zbek adiblarining ijodidagi metaforik obrazlar talqini. Guliston davlat universiteti axborotnomasi. gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2025. № 1 242-244 b